

NAUJAUSI SAULĖS MŪŠIO PROBLEMATIKOS TYRIMAI

Ričardas Dediala
Vilniaus universitetas

Tomas Baranauskas, Gintautas Zabiela. *Saulės mūšio pėdsakų paieškos.* Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2016, 64 p. ISBN 978-609-95900-0-4

2016 m. pabaigoje pasirodė istoriko Tomo Baranausko ir archeologo Gintauto Zabielos studija, kurioje nagrinėjamas Saulės mūšis. Svarbu nepamiršti, kad 2016 m. suėjo 780 metų, kai įvyko šis garsusis mūšis. Nors 2016-ieji Lietuvos Respublikos Seimo ir buvo paskelbti Saulės mūšio metais, didesnio istorikų susidomėjimo nesulaukė, todėl jų pabaigoje išėjusi knyga gražiai įrėmino šią sukaktį.

Knyga minkštu viršeliu, pradžioje – įvadas, gale – šaltinių ir literatūros, iliustracijų sąrašai. Darbą sudaro keturi skyriai: 1) Saulės (Šiaulių) mūšio reikšmė ir istorinis kontekstas. 2) Mūšio eiga ir vieta. 3) Mūšio pasekmės. 4) Saulės mūšio vietos paieškos, archeologijos duomenimis. Įvadą ir ketvirtąjį skyrių parašė G. Zabiela, o likusias dalis – T. Baranauskas. Knyga mažos apimties (64 puslapiai), gryno teksto nedaug (50 puslapių), tačiau gražiai sumaketuota, gausiai iliustruota įvairiausiomis spalvotomis schemomis, nuotraukomis, leidžiančiomis ne tik geriau suvokti XIII a. kontekstą, bet ir apskritai skaitytojui sudarančiomis malonų įspūdį.

Saulės mūšio istoriografija gana gausi (iš fundamentalesnių darbų minėtini Frydricho Beninghofeno¹, Romo Batūros², Edvardo Gudavi-

¹ Benninghoven F. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia. Köln, 1965.

² Batūra R. Lietuvos pergalė Šiaulių (Saulės) mūšyje 1236 m.: mūšio tarptautinė reikšmė, atminties tradicija, mūšio laukas ir memorialas. Šiauliai, 2005; Batūra R. Šiaulių žemė karo su Ordinu metu: 1236 m. mūšio prie Šiaulių problemos // Lietuvos istorijos

čiaus³, Artūro Dubonio⁴, Zenono Ivinskio⁵, Sauliaus Sužiedėlio⁶, Arūno Gumuliausko⁷ darbai), todėl, atrodytų, kažką naujo pasakyti apie šio mūšio, kuris tik tarpukariu labiau pradėjo dominti istorikus, tyrimus gana sunku. Šiuo atveju istoriko ir archeologo bendro darbo rezultatas ne tik suponuoja naujas įžvalgas, bet ir atradimus.

T. Baranauskas pradeda nuo šaltinių apžvalgos ir pereina prie istorinio konteksto. Galbūt būtų buvę prasminga skirti kelias pastraipas ir istoriografijos apžvalgai, leidžiančiai susipažinti su prieš tai atliktais tyrimais (lietuvių ir latvių), jų būkle, tačiau apie įvairius mokslo darbus mes sužinome tik kituose puslapiuose, kur jie prisimenami tada, kai reikia aptarti vieną ar kitą keltą hipotezę. Viena stipriausių T. Baranausko parašytų dalių reikėtų laikyti ne tik tas, kuriose kalbama apie naujus dalykus, žinoma, taip pat labai svarbius, bet platesnę medžiagą, kuri skaitytojui leidžia gerai suvokti XIII a. kontekstą iki mūšio (p. 12–19) ir po jo (p. 44–51). Šiose dalyse labiausiai eksplikuojamas vokiečių istoriko Friedricho Benninghofeno (vok. *Friedrich Benninghoven*) fundamentalus darbas apie Kalavijuočių ordiną. Sekdamas juo, T. Baranauskas išplėtoja versiją, kad Saulės mūšis buvo popiežiaus Grigaliaus IX veiksmų padarinys, atsiradęs po to, kai 1233–1235 m. Livonijoje vyko tikras vidaus karas, suformavęs dvi stovyklas. Šio konflikto rezultatas buvo tai, jog Kalavijuočių ordinas neteko 40 procentų savo valdų. Tam tikra „kompensacija“ už šiuos nuostolius buvo 1236 m. vasario 15 d. bulė, skelbianti kryžiaus žygį prieš pagonis (p. 15–16). T. Baranauskas plėtoja įvairius šio konflikto

metraštis. 1985 m. Vilnius, 1986, p. 5–20.

³ Gudavičius E. Saulės mūšis ir Šiauliai. Šiaulių praeitis ir dabartinis. Vilnius, 1986, p. 24–37; Gudavičius E. Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija, 1988, t. 2(103), p. 56–65; Gudavičius E. Saulės mūšio (1236 m.) vietos problematika // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija, 1988, t. 4(105), p. 64–72.

⁴ Dubonis A. Du šimtai pskoviečių Saulės mūšyje (1236) // *Lituanistica*, 1990, nr. 1, p. 13–24; Dubonis A. Naugardas prieš Lietuvą: Saulės mūšio (1236) epizodo liudijimas apie politinių santykių permainas tarp lietuvių ir jų šiaurės rytų kaimynų // *Lituanistica*, 2009, nr. 1-2(77-78), p. 1–11.

⁵ Ivinskis Z. Saulės – Šiaulių kautynės 1236 m. ir jų politinis vaidmuo // *Karo archyvas*, 1938, t. 9, p. 5–74.

⁶ Sužiedėlis S. Kautynės ties Šiauliais 1236 metais // *Athenaeum*, 1936, t. 6, p. 13–53.

⁷ Gumuliauskas A. Saulės mūšis. Šiauliai, 1991, 39 p.

aspektus, aiškiai nusako Lietuvos padėtį ir leidžia suvokti, kokia buvo abiejų kariaujančių pusių padėtis mūšio išvakarėse.

Darbo naujumas išaiškėja antrame skyriuje. Istorikas analizuoja mūšio eigą iš esmės, pradėdamas nuo (1) žygio krypties ir tęsdamas etapais: (2) laukai, (3) plėšikavimas Lietuvoje, (4) „Soule“, (5) „heide“, (6) kelias, (7) upelis, (8) pelkė, (9) žiemgalių vaidmuo, (10) kalavijuočių ir kryžininkų veiksmų nedarnumas. Tokia mūšio analizės prieiga, atsižvelgiant į šaltinių informatyvumą, sveikintina, nes stengiamasi nepraleisti jokio etapinės schemos fragmento, o palaiptiesiems skaitytojams vesti nuo pradžios iki galo. Šioje dalyje autorius pateikia ir naujų įžvalgų. T. Baranauskas bando paaiškinti žygio maršrutą, todėl daug dėmesio skiria *Eilivotosios Livonijos kronikos* (toliau – ELK) vertimui. Teigiama, kad vokiška frazė „*kein Soule sie karten wider / durch bruch un uber heide*“ (LR, 1876, 44) ilgą laiką buvo verčiama neteisingai. Prieš tai ELK vertimai buvo tokie. „į Saulę jie sugrįžo“ ir „nuo Saulės ėmė grįžti“. T. Baranauskas teigia, kad tiksliausiai reikėtų versti taip: „priešais Saulę jie pasuko atgal“ (p. 23). Taigi ši „į/nuo/priešais“ diskusija tampa kertine, norint pagrįsti tolesnę autoriaus hipotezę, kad Saulės mūšis nevyko ten, kur jį bando rimčiausiose studijose lokalizuoti istorikai. Taip pat bandoma pataisyti žygio maršruto vertimą teigiant, kad tiksliausiai reikėtų versti: „per pelkes ir per viržynus“, o ne „per pelkes ir šilynus“. Toliau autorius smulkiai pasakoja apie patį mūšį, tačiau aiškumo nedaug, nes ELK tekstas gana lakoniškas. Tačiau T. Baranauskas nebando pateikti aiškesnės savo mūšio vizijos, tad nepateikia ir jokios mūšio schemos, kur ir kaip priešininkai galėjo išsiričiuoti. Žinoma, nepagrįstai kaltintume autorių tuo, kas galbūt sunkiai įmanoma, bet pamodeliuoti grafiškai situaciją pagal savo įsivaizdavimą niekas netrukdė. T. Baranauskas bando nusakyti abiejų pusių nuostolius, tačiau susiduria su įprasta medievisto duona, kai pateikti skaičiai yra itin hipotetiniai ir bandoma pritaikyti įvairius modeliavimo būdus, kartais pasitelkiamą komparatyvistika, siekiant gauti daugmaž logiškus skaičius. Sunku įvertinti teiginio, kad 8700 karių Livonijos pusėje stėjo prieš 6–8 tūkst. žemaičių / lietuvių (p. 44–47), pagrįstumą. Ar šie skaičiai yra pagrįsti, ar ne, atsakyti negalime, tačiau galime tai laikyti dar viena istoriografinė pozicija, kuri yra bent kažkaip pagrįsta.

Pavyzdiniu poskyriu turėtume laikyti „Istoriografinių mūšio vietos

versijų analizę“ (p. 29–42). Čia T. Baranauskas aptaria visas istoriografijoje pasitaikančias Saulės mūšio lokalizacijas, tokias kaip Sarja, Kamna, Vecsaulė, Šiauliai, Jauniūnai ir pan. Pagrįstai teigtume, kad tai viena nuosekliausiai parašytų dalių, leidžiančių suprasti, iš kur atsirado ir kaip plėtojosi vienos ar kitos mūšio vietos hipotezės. Daugiausia dėmesio skirta F. Beninghofeno iškeltai ir R. Batūros išpopuliarintai versijai, kad mūšis įvyko Jauniūnų kaime, ties Tautinio upelio ir Mūšos santaka (p. 35–38). Šios dalies argumentacija (papildant archeologine dalimi) leidžia užtikrintai paneigti šią populiarią mūšio vietos versiją. Istorikas pasitelkia keturis argumentus: (1) Jauniūnai yra Žiemgaloje, o mūšis vyko Žemaitijoje. Pateikiamas žemėlapis su archeologo Adolfo Tautavičiaus nustatytomis Šiaulių žemės ribomis ir archeologės Ilonos Vaškevičiūtės nustatyta žiemgalių paminklų riba. Puikiai parodoma, kad Jauniūnai yra už šio arealo ir patenka į Žiemgalą, o Šiauliai yra žemių paribyje; (2) grunto zondavimo tyrimai neparodė, kad čia buvusi pelkė, kaip kad teigė F. Beninghofenas; (3) senuosiuose žemėlapiuose taip pat šioje vietoje ji nepažymėta; (4) archeologinių žvalgymų metu numanomoje vietoje nerasta materialių buvusio mūšio įrodymų.

Tokiu atveju autorius kelia naują hipotezę, teigdamas, kad mūšis turėjo vykti prie Ilguočių (p. 42–43). Argumentai gana elementarūs: šaltiniuose žodis „Soule“ reiškia ne Šiaulius, o Šiaulėnus, kur yra vadinamasis Šiaulės kalnas (Kudinų piliakalnis). Šiaulėnai, pasak T. Baranausko, laikytini XIII–XIV a. Šiaulių (Šiaulės) žemės centru, o kartu ir kalavijuočių žygio posūkio į mūšio vietą orientyru. Tokiu būdu autorius teigia, kad tai buvo ta vieta, kur, kaip jau minėta, anksčiau buvo posūkio atgal į Livoniją vieta: „Priešais Saulę jie pasuko atgal“ (p. 23). Pasinaudota F. Beninghofeno metodika, kurią taikydamas jis apskaičiavo, kad nuo Šiaulių į šiaurę buvo žygiuota 20–30 km ir pasiekta Mūšos upė, tačiau šį kartą šie kilometrai skaičiuojami jau nuo Šiaulėnų ir einama palei senąjį kelią, kur pasiekiami Beržės upė (dabar numelioruota). Deja, per archeologinius žvalgymus 2016 m. negauta aiškaus atsakymo, tad siūloma perkėlos prie upės ieškoti kitoje vietoje (p. 43).

Ketvirtoji knygos dalis skirta Saulės mūšio vietos archeologinėms paieškoms. Šią dalį įvardyčiau kaip novatorišką, nes viduramžių mūšio laukų archeologija Lietuvoje yra gana naujas ir retas dalykas (ieškota tik

Pabaisko ir Saulės), todėl G. Zabiela aptaria mūšių vietų archeologijos problematiką, supažindina skaitytoją su menka Lietuvos ir daug didesne užsienio patirtimi (p. 52–54) ir pereina prie tyrimų Jauniūnuose (Joniškio r.) ir Ilguočiuose (Radviliškio sen.) (p. 54–56). Aptariant viduramžių mūšių vietų archeologiją lakoniškai užsiminta apie Europoje atliekamus tyrimus, o juk iki šios dienos, be G. Zabelos minimų Žalgirio, Tautono (Towton, 1461 m.), nemažai gerų rezultatų pasiekta nuo 2006 m. tiriant Masterbio (Mästerby, 1361 m.) mūšio lauką Gotlande ar ilgus metus ieškomą Azenkūrą (Agincourt, 1415 m.) Prancūzijoje. Tokio pobūdžio darbe tikslinga būtų juos paminėti ir keliais žodžiais užsiminti apie tyrimo metodikas ir rezultatus.

Archeologas pažymi, kad radinių kompleksas po archeologinių žvalgymų Jauniūnuose neįrodo mūšio fakto, o greičiau parodo senojo kelio vietą, nes būtent archeologinę vertę turintys dirbiniai išsidėstę kelio linijoje. Tiesa, nežinia ką reiškia pateikto brėžinio legendoje užrašas „Radinių amžius“ su juodu skrituliuku, nes tokių juodų skrituliukų žemėlapyje dauguma. Kaip nesusipratimą galima paminėti ir tai, kad visai neužsiminta apie grunto zondavimą, siekiant patikrinti pelkės egzistavimo versiją, kuri buvo F. Beninghofeno vienas kertinių argumentų. Manytume, kad pastraipą apie šiuos tyrimus būtų prasminga įtraukti į archeologinę dalį, plačiau parašant, kur ir kada buvo tirta, kokie buvo rezultatai, pagaliau kokia įranga naudota, tačiau apie tai gana fragmentiškai sužinome iš T. Baranausko parašytos dalies (p. 36), kur užsiminta, kad senuosiuose žemėlapiuose Jauniūnų vietoje pelkė nepažymėta (iki melioracijos), o grunto tyrimai parodė, kad čia pelkės nebūta, tik dėl prasto grunto pralaidumo susidarydavo vandens perteklius. Taip pat apie šiuos tyrimus sužinome iš dviejų nuotraukų (p. 36, 41). Nepaisant šių neaiškumų, galima konstatuoti, kad autorius įtikinamai parodė, jog vokiečių istoriko F. Beninghofeno hipotezė, kad Saulės mūšis įvyko ties senojo Šiaulių–Rygos kelio sankirta prie Mūšos upės, yra nepatikima. Toliau pristatomi naujausių tyrimų Ilguočiuose rezultatai, tačiau šį kartą nepateikiamas joks radinių išsidėstymo brėžinys, kaip kad Jauniūnų atveju. G. Zabelos teigimu, rasti du geležiniai kirviai (siauraašmenis ir plačiaaašmenis) nepatenka į mūšio laiko chronologijos rėmus, todėl laikomi nepatikimais įrodymais mūšio vietai lokalizuoti. Dėl plačiaaašmenio pentinio kirvio

datavimo, žinoma, galima abejoti, tačiau verta sutikti su G. Zabelos teiginiu, kad net ir vienas XIII a. radinys nepatvirtina mūšio vietos fakto, nes tam reikia bent dviejų radinių. Be tokių aiškių įrodymų Ilguočių hipotezė lieka tik hipoteze.

Apibendrinant galima teigti, kad T. Baranausko ir G. Zabelos darbas „Saulės mūšio pėdsakų paieškos“ – gana svarus indėlis į karybos, o konkrečiau – į mūšių tyrimų istoriografiją, parodant, kaip kompleksiskai galima tirti kad ir negausiai šaltiniais paliudytus mūšius, išskaidant senąsias istoriografijoje pateiktas klaidingas hipotezes ir keliant naujas, kruopščiai jas tiriant remiantis ne tik istorijos (rašytiniais), bet ir archeologijos (daiktiniais) argumentais.